

LexicoNordica

Forfatter:	Simon Skovgaard Boeck [Leksikografihistorien krydser grænser]	
Anmeldt værk:	Lennart Larsson (ed.): <i>Wörter-Büchlein. A German-Swedish-Polish-Latvian Dictionary Published in Riga in 1705</i> . Med bidrag af Bo Andersson, Włodzimierz Gruszczyński, Lennart Larsson og Pēteris Vanags. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Slavica Suecana. Series A – Publications, vol. 2. Stockholm 2011. 200 s.	
Kilde:	LexicoNordica 19, 2012, s. 227-238	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Leksikografihistorien krydser grænser

Simon Skovgaard Boeck

Lennart Larsson (ed.): *Wörter-Büchlein. A German-Swedish-Polish-Latvian Dictionary Published in Riga in 1705*. Med bidrag af Bo Andersson, Włodzimierz Gruszczyński, Lennart Larsson og Pēteris Vanags. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Slavica Suecana. Series A – Publications, vol. 2. Stockholm 2011. 200 sider. 221 SEK.

Det er velkendt at tidligere tiders polyglotordbøger ofte afspejler et hierarki mellem sprog. Højstatusprog står først på den privilegerede lemmaplads, og herefter følger efter relevans og status de øvrige. Det privilegerede sprog i den tematiske ordbog *Wörter-Büchlein* (1705) er – som allerede titlen antyder – tysk, men det er navnlig de øvrige sprog (svensk, polsk og lettisk) der har påkaldt sig forskningens interesse i nyere tid. Den uhyre righoldige tyske leksikografiske tradition taget i betragtning er der ikke noget underligt i det. Det er der heller ikke i at det nyeste forskningsbidrag om bogen præsenteres i et sprog der ikke indgår i den, vor tids lingua franca i internationale forskningssammenhænge: engelsk.

Det er også et velkendt fænomen i leksikografihistorien at flersprogede ordbøger i nye udgaver suppleres med nye sprog hvis ækvivalenter hæftes på de eksisterende. Situationen i *Wörter-Büchlein* er en lidt anden; ligesom sit forlæg (jf. herom afsnit 2.3 nedenfor) omfatter bogen fire sprog. Noget af det der gør *Wörter-Büchlein* interessant, er netop at svensk har erstattet et andet sprog; og dette sprog er ikke et hvilket som helst, men tidens traditionelle højstatusprog og lingua franca: latin. Udskiftningen er forklarlig som udtryk for en forlæggeres ønske om at bibeholde det firspal-

tede opslag. Men den viser at bogen ikke har haft det lærde publikum til kunder, og at der må have eksisteret (en forestilling om) et marked for en tysk-svensk-polsk-lettisk ordbog (i modsætning til fx en latin-svensk-polsk-lettisk eller tysk-latin-polsk-svensk). Det er oplagt at sætte denne forestilling i forbindelse med den svenske stormagtstid – og det er nok overflødigt at bemærke at lignende ordbøger ikke kendes fra dansk.

Det svenske sprog og dets status i *Wörter-Büchlein* har allerede gjort bogen til genstand for Lennart Larssons disputats, *Varifrån kom svenskan?* (2003), og nu er den mere end 300 år gamle bog – på Larssons initiativ – blevet udsendt i ny udgave med udførlig indledning og fire detailstudier.

1. Et tværsprogligt, leksikografihistorisk projekt

I forordet til den nye bog betones den svenske stormagtstids fredeligere efterliv i moderne videnskabelig forskning på tværs af landegrænser, og en firsproget ordbog virker netop som et godt forskningsobjekt for et grænseoverskridende projekt. Den giver de involverede forskere mulighed for fra samme konkrete udgangspunkt at behandle hver deres sprog, og det er interessant at få placeret ordbogen i de fire aktuelle sproghistorier. Den foreliggende bog kan – vil jeg mene – tjene som illustrativt forbillede for lignende studier.

Ud over forordet omfatter bogen to hoveddele: en indledning (s. 9-88) og en tekstudgave (s. 89-197). Det er den sidste – altså genudgivelsen af *Wörter-Büchlein* – der har skaffet bogen adgang til serie A i Vitterhetsakademiens række *Slavica Suecana*.

I betragtning af at en af bogens forfattere – Pēteris Vanags – har besørget en faksimileudgave af teksten med kommentarer (jf. s. 200), at faksimiler er tilgængelige på nettet, og at Larsson har

meddelt de svenske og tyske modsvarigheder som bilag i sin disputats, kan man spørge om ikke en del af de potentielle brugere er tilfredsstillede. Der er gode grunde til at svare nej på dette flabede spørgsmål: Dels når denne udgave bredere ud end de nævnte (del)udgaver, dels er denne udgaves indledning interessant læsning i sig selv.

Indledningens fem kapitler udgøres af

1. om bogen (af Lennart Larsson)
2. om det tyske ordforråd (af Bo Andersson)
3. om det svenske ordforråd (Larsson igen)
4. om det polske ordforråd (af Włodzimierz Gruszczyński)
5. om det lettiske ordforråd (af Pēteris Vanags)

Hertil kommer en fælles bibliografi. Før udgaven af *Wörter-Büchlein* gives en "Introduction to the Text Edition", og sidst findes faksimiler af udvalgte sider. Traditionelt afsluttes med korte forfatterbiografier så man kan forsikre sig om at være i gode hænder.

2. Indledningen

Larssons indledende kapitel har titlen "*Wörter-Büchlein – A German-Swedish-Polish-Latvian Dictionary*", og det tager udgangspunkt i en kort forskningsoversigt. Dernæst behandles bogen selv med fokus på dens struktur. Man kunne have ønsket en introduktion til tiden og stedet, en sådan kommer først kortfattet i afsnit 1.3 (og som introduktion til kapitel 2 om det tyske ordforråd). Men en grundigere præsentation af bogens kontekst havde været en blidere introduktion for de ikke-specialister bogen må være skrevet for.

2.1. *Wörter-Büchleins* struktur

Strukturelt er *Wörter-Büchlein* en tematisk ordbog over fire sprog: tysk, svensk, polsk og lettisk. Bogens makrostruktur udgøres af 25 kapitler med i alt 1.223 artikler (s. 11). En artikel har et meget simpelt informationsindhold stort set kun bestående af fire lemmaer; ved de tyske og lettiske nominallemmaer gives også en artikel og dermed genusoplysninger. Bogteknisk løber artiklerne over et opslag med tyske og svenske lemmaer på verso- og polske og lettiske lemmaer på rectosiderne; hvert sprog har så at sige en søjle for sig. Luft mellem søjlerne og anvendelsen af forskellige skrifttyper adskiller de enkelte sprog tydeligt fra hinanden. Boghistorisk interessant er det at det er polsk der har overtaget latinens antikva, ikke svensk der ellers har overtaget den plads latin havde i forlægget. I den nye udgave skelnes der ikke mellem forskellige skrifttyper.

Wörter-Büchlein indledes med et kapitel om religiøse forhold. Formelt slutter bogen sig dermed til gruppen af De Deo-ordbøger, der udgør hovedparten af de europæiske tematiske ordbøger fra middelalderen og frem. En meget stor del af disse er skoleordbøger, hvor latinen spiller den altafgørende rolle. Indledningskapitlet giver altså mindelser om denne tradition, mens andre træk gør at bogen kan placeres i hvad Tom McArthur har kaldt "the marketplace tradition" (citeret s. 15), særligt tydeligt er det i *Wörter-Büchleins* udeladelse af latin. Mens kapitler som "Von GOtt und Geistern", "Von dem Himmel und der Welt", "Von der Seelen und Sinnen", "Von der Schule" næppe har haft stor værdi på markedet, er det klart at kapitler som "Von der Kauffmannsschafft", "Von den Handwercksleuten", "Von der Kleidung", "Von Speiß und Tranck" har det.

2.2. *Wörter-Büchleins* brugere

At bogen både er et produkt af markedets efterspørgsel og bygger på traditionelt skoleordbogsstof, rejser spørgsmålet om hvordan

bogen har været (tænkt) brugt. Dette spørgsmål behandler Larsson i afsnit 1.3, “*Wörter-Büchlein* from a User Perspective”. Han undersøger *Wörter-Büchleins* brugbarhed ud fra to parametre: tilgængelighed og ækvivalens. Det første handler om brugerens chancer for at finde det søgte i den ikke-alfabetiske struktur. De bedømmes som gode: “using the chapter divisions of *Wörter-Büchlein*, it cannot have been very difficult for the user to identify and look up the subject area at hand” (s. 17), og på kapitelniveau: “the question of *where* in a certain chapter the article in question should be found probably did not present users with any major difficulties” (s. 18). Men det fremhæves også at grænsedragningen mellem kapitler kan have voldt problemer, og Larsson citerer flere eksempler på artikler hvis kapiteltilknytning ikke er åbenlys. Det gælder fx fordelingen af krydderurter på kapitlerne om træer og frugter hhv. haveplanter. Grupperingsproblemet og de til tider vilkårlige valg af placering er et universelt problem i begrebsordbøger og i den tematiske leksikografi i det hele taget. En løsning som *Wörter-Büchlein* også benytter sig af stedvis, er gentagelsen af artikler i flere kapitler. Men heller ikke de alfabetiske ordbøger er fri for konsultationsproblemer; det viser Larssons omtale af *Wörter-Büchleins* “Beysatz”, det afsluttende kapitel med adjektiver og verber. Den (ikke-perfekte) alfabetisering efter de polske lemmaer har gjort bilaget mindre anvendeligt med de andre sprog som kildesprog. Omtalen af den anden parameter opholder sig ved de tilfælde hvor ordbogen ikke viser ækvivalens mellem de enkelte artikelenheder. Det gælder fx når de tyske verber “Halte” og “Verkauffe” modsvares af “Jagh Haltar” og “Jagh Köpar” på svensk, men det gælder også rent tryktekniske fejl som følge af forskellige linjebrud i de enkelte sprog (s. 20f.). Det er næppe overraskende at der findes eksempler på dårlig og fejlagtig ækvivalens i en firsproget ordbog, men det siger en del om produktionen at det navnlig er i de svenske og polske søjler der er fejl.

Ud over redegørelsen for de to tekniske brugbarhedsparametre har Larsson undersøgt artikelinventaret som muligt udtryk for en verdensforståelse. Det hænger sammen med spørgsmålet om ordbogens brug fordi det indbefatter en skitsering af hvilke artikler *Wörter-Büchlein* ikke har medtaget. Ordbogen ses med sin overvægt af konkrete substantiver som en typisk repræsentant for markedspladstraditionen (s. 21), og dens artikelinventar giver ingen særlige henvisninger til særligt lettiske forhold omkring 1700. Det er udtryk for en vilkårlighed i kompilationen og for en kursorisk redaktionel bearbejdning af forlægget at helt almindelige ord fx fra den merkantile sfære savnes: *havn, told, pris* m.m. (s. 22).

Jeg har ovenfor omtalt ordmaterialet på de enkelte sprog som "lemmaer", bl.a. fordi opsætningen har gjort det muligt at benytte alle sprogene som indgange. I afsnittet "The Status of the Languages in the Dictionary" (s. 23ff.) sandsynliggøres det at tysk har været det oplagte kildesprog og lettisk et oplagt målsprog. Dels indtager tysk førstepladsen til venstre, dels er titelbladet kun på tysk, og endelig er de få metasproglige informationer knyttet til lettisk på tysk (konjunktionen *oder* og et par fodnoter). De metasproglige informationer i de polske og svenske søjler er derimod på polsk og svensk, og de to sprog har altså haft en anden status end lettisk. Det er rigtigt at fremhæve den manglende genusmarkering som udtryk for at den svenske søjle har forudsat en vis beherskelse af sproget, og det er også rigtigt at svensktalende omvendt ikke har haft megen glæde af synonymfordoblinger som "Kropp/Lekamen", "Hana eller tupp". Det sidste fænomen er udpræget i tematiske ordbøger, og der er nok flere forklaringer på det. Dels kan man ikke altid udelukke at synonymikken kan fungere som betydningsangivelse, dels kan den stilistiske variation netop være en gevinst på målsproget. I det omfang disse synonymer ikke blot er overtaget ubevidst fra et forlæg, kan de med andre ord være udtryk for et dobbeltsyn på de svenske lemmaer som både kilde- og målord.

Resultatet af jagten på den intenderede bruger forbliver forholdsvis frugtesløs. *Wörter-Büchlein* er en meget heterogen ordbog, sammensat fra forskellige kilder og forlæg og af forskellige redaktører. Artikeludvalget er som nævnt præget af en vis vilkårlighed. Som i mange andre tidlige ordbøger mærker man at forlæggeren har haft en betydelig rolle at spille, og hans økonomiske interesser har stået i vejen for de ideelle fordringer man i dag stiller til ordbøger. Sine mangler til trods har bogen dog sikkert kunnet gøre nogen gavn i Rigas handelsliv, men næppe mange andre steder (jf. s. 38, note 29).

2.3. *Wörter-Büchleins* kilder

Jeg efterlyste indledningsvis en beskrivelse af den politiske og kulturelle baggrund for udgivelsen af *Wörter-Büchlein* i 1705. Ét aspekt heraf – og det der typisk fokuseres på i leksikografhistorisk sammenhæng – er kildeforholdet. Og netop det forhold behandler Larsson i sit afsluttende afsnit 1.4 om *Wörter-Büchleins* tilblivelse. Heri fremdrages det strukturelle forlæg for ordbogen, det tysk-latinsk-polsk-lettiske *Vocabularium* (1688), og også dettes forlæg og kilder gøres der rede for. Andre steder i bogen fokuseres der på *Wörter-Büchleins* kilder til de enkelte sprog og på den enkelte redaktørs arbejde. Det gælder i udpræget grad Larssons eget kapitel 3. En skematisk figur over forlægs- og kildesituationen ville givetvis have afhjulpet noget af den forvirring man som læser let får over at skulle jonglere med adskillige kildeordbøger. Afsnittet er interessant læsning, også fordi det rummer overvejelser over hvordan forlæggeren og bogtrykkeren Georg Matthias Nöller har skaffet sig sprogligt kompetent arbejdskraft. Larsson lufter den tese at en af de svenske soldater Nöller på et tidspunkt havde indlogeret, har kunnet stå for den svenske del. Tesen fremsættes med alle de forbehold den behøver (den lader sig ikke bekræfte), men den har en vis sandsynlighed for sig og viderebringes derfor her.

3. De fire sprog

Larssons indledende kapitel er bogens længste, de følgende sprogligt orienterede er mindre omfangsrige. Det er forskellige forhold de enkelte forfattere behandler i disse kapitler, men det er gennemgående ortografiske interesser der præger billedet. De forskellige interesser afspejler til dels at *Wörter-Büchleins* rolle som sprogmindesmærke er forskellig i de enkelte sprog. Desuden spiller det ind at de fire sprogs ordforråd i ordbogen har været genstand for forskellig grad af revision fra mere eller mindre begavede sprogmand.

3.1. Tysk

Bo Anderssons kapitel om det tyske ordforråd fokuserer ikke snævert på *Wörter-Büchlein*, men ser på alle Nöllers ordbøger indeholdende tysk. Det gør at sammenhængen til resten af bogen stedvis bliver mindre stærk. Den ortografiske undersøgelse er fx mest interessant hvad angår det udaterede *Vocabularium* (ikke *Wörter-Büchleins* direkte forlæg, der er fra 1688, men en anden ordbog med samme titel). I denne ordbog afprøves nemlig en række ortografiske reformforslag der har været heftigt diskuteret i samtiden. Det er tankevækkende at Nöllers officin ikke har haft en in-house ortografisk norm, men det er næppe overraskende.

Også i Anderssons leksikale undersøgelse af "lexico-geographical alternatives" inddrages i vidt omfang Nöllers øvrige ordbøger. Disse alternativer omfatter brugen af lokalt forankrede (baltisk-tyske eller nedertyske) og overregionale (højtyske) leksemer. Forholdet er navnlig interessant i to tysk-latinske ordbøger, der i høj grad bringer begge alternativer, mens de firsprogede ordbøger ofte har valgt én. At det ikke kun er pladsøkonomi der har gjort at de er udeladt, fremgår af at de øvrige sprog har flere alternativer end tysk. Larsson ser fænomenet som udtryk for at tysk har været kil-

desprog (s. 23). Anvendelsen af begge former betragter Andersson som udtryk for at et højtysk forlæg er blevet suppleret med lokale synonymmer af hensyn til latinordbøgernes brugere: skoleelever. Interessant er det at *Vocabularium* (1688) og dens arvtager *Wörter-Büchlein* gennemgående vælger de højtyske alternativer (s. 53). Andersson forklarer fravalget af nedertyske ord som udtryk for et voksent publikum der ikke behøvede et lokalt ordforråd at støtte sig til. Men at der skulle ligge så overvejede målgruppehensyn bag valget, er nok noget af en anakronisme. Og det forklarer heller ikke – det interessante faktum Andersson selv hæfter sig ved – at kompilatoren i 20 % af tilfældene har valgt en mere lokal variant.

3.2. Svensk

Larssons kapitel om det svenske ordforråd er det mindst sproglige af kapitlerne. Det fokuserer i stedet på *Wörter-Büchleins* forhold til den svenske kildeordbog, Johannes Wolimhaus' latin-svenske *Syllabus* (1649). Larsson redegør indgående for en række tilfælde hvor de to ordbøger stemmer overens, men også for punkter hvor den svenske redaktør har gjort mere end blot at kopiere Wolimhaus. I de sidste tilfælde er supplementet interessant nok ofte påvirket af tysk. Men denne påvirkning er ikke ukritisk, og redaktøren har haft et godt kendskab til svensk, det har sandsynligvis været hans modersmål. Derimod har trykkeren næppe haft kendskab til svensk, og en række fejl i det svenske tilskrives ham og fraværet af en korrektur. Hvad angår den svenske redaktørs identitet og hjemsted, tager Larsson adskillige forbehold. Og det er da også nødvendigt, når man forsøger at liste oplysninger herom ud af ordbogsmaterialet. De svenske ord har åbenbart både træk fra göta- og sveamålene, uden nogen klar tendens. I det omfang denne blanding ikke afspejler mangel på normbeherskelse eller trykkerens fejlgreb, kan det være tegn på stockholmsk baggrund (s. 64). Ifølge Larsson har den svenske redaktør ikke været en erfaren

eller selvsikker forfatter. Også ved oversættelsen af meget basale latinske og tyske ord skinner Wolimhaus' kildeordbog igennem, hvad Larsson ser som udtryk for at redaktøren har villet efterfølge den ortografiske norm. Det er et interessant udtryk for ordbøgerens autoritative stilling allerede omkring 1700, men det kan måske også ses som udtryk for at redaktørarbejdet er foregået som ureflektet ordbogsopslag og -afskrivning.

3.3. Polsk

Kapitlet om det polske ordforråd begynder med en redegørelse for kilderne hertil. Det konstateres at en række af *Vocabulariums* mange fejl er rettede i *Wörter-Büchlein*, og at en tysk-polsk ordbog trykt hos Nöller nok har tjent som rettesnor. Hovedparten af kapitlet udgøres ellers af en karakteristik af ordforrådet mht. lyd, ortografi, morfologi og udvalg. Hvad angår det første, vil jeg anmærke det problematiske i at bygge dialekt-geografiske antagelser på manglende markering, sådan som det synes at være tilfældet når *Wörter-Büchleins* manglende diakritiske tegn tages til indtægt for en særlig nordøstlig polsk udtale (s. 67f.). Det er en oplagt mulighed at de fejlagtige anvendelser af <l>, <n>, <s> og <a> for <ł>, <ń>, <ś> og <ą>, skyldes en sætter der ikke har behersket polsk. Hvad angår det sidste, ordvalget, vil jeg blot påpege at det underlige *Hiszpanski Wosk* 'seglvoks' (s. 72) er endnu et eksempel på at det polske ordforråd er under indflydelse fra tysk, som det eksemplificeres en side tidligere. Også i svensk er forbindelsen belagt, jf. SAOB S 9137.

3.4. Lettisk

Springer man som læser direkte til det lettiske kapitel, vil man nok savne en præsentation af Liborius Depkin – eller i det mindste en henvisning til s. 36 i indledningen, hvor denne lettiske sprogmand

præsenteres lidt mere udførligt. Kapitlet mangler også en konklusion; men tilløb til en sådan findes i det mest interessante af afsnittene (5.2.4 Vocabulary). Her fremgår det at den lettiske redaktør har vurderet at låneord var uundgåelige, men hellere har villet erstatte dem af lettiske ord. Hvordan denne mere pragmatiske end strikte puristiske holdning harmonerer med Depkins sprogsyn, fremgår desværre ikke.

4. Udgaven

Udgaven af *Wörter-Büchlein* bringer hele bogen i nysat tekst og uden at markere den boghistorisk interessante kendsgerning at polsk er sat med antikva; sproghistorisk må det betragtes som en statusforhøjelse at polsk har overtaget latinens skriftsnit. Udgaven har i øvrigt valgt et tekstnært gengivelsesniveau: originalens linjeskift respekteres, og heller ikke åbenlyst fejlagtige steder rettes. Det er fornuftigt; som det måske er fremgået, er de fejlagtige former højst interessante for forskningen. Velvalgt er det også at undertrykke forskellen mellem to (positionelt bestemte) *s*-former i frakturen; det gør udgaven lettere tilgængelig. Men netop tilgængeligheden kunne være udbygget på ét punkt: Kapiteloversigterne s. 176-179 måtte gerne være suppleret af en gengivelse med indsatte sidehenvisninger, alternativt kunne en sådan være bragt – på engelsk – i indledningen eller umiddelbart før udgaven. Det ville have gjort det betydeligt lettere at konsultere bogen. En småting er at titelbladet ikke er udgivet selvom der er plads til det s. 91. Da der kun er ét, kunne det have understreget den pointe der fremhæves flere steder: at tysk er ordbogens dominerende sprog.

5. Konklusion

Selvom Larssons disputats naturligt nok er det grundlæggende arbejde for så vidt angår bogen som helhed og det svenske indhold i særdeleshed, vil den nye bogs fem indledende kapitler uden tvivl blive et uomgængeligt referenceværktøj for den videre omgang med *Wörter-Büchlein*; selvom det umiddelbart er svært at se hvilke forskningsopgaver der lades tilbage på dette specielle felt. Min vægtigste anke er fraværet af en bredere redegørelse for bagvedliggende kulturelle faktorer.

Den nye udgave af *Wörter-Büchlein* tjener næppe praktiske formål for østersøturisme eller -handel. Men for sproghistoriske studier er det glimrende at få værket ud.

Bogens væsentligste kvalitet forekommer mig derimod at være dens inspirationsværdi: At flersprogede ordbøger kan bruges som grundlag for grænseoverskridende forskning, illustrerer bogen til fulde.

Litteratur

- Larsson, Lennart (2003): *Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolf Akademien för svensk folkkultur.
- SAOB (1898-) = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien 1-*. Lund: Gleerups förlag.

Simon Skovgaard Boeck
postdoc, ph.d.
Det Danske Sprog- og Litteraturselskab
Christians Brygge 1
DK-1219 København K
ss@dsl.dk